

LITERATŪRA

DŽ₃ – *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1993.
LKŽ III, VII, XII, XIV – *Lietuvių kalbos žodynas* 3, Vilnius: Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1956; 7: Mintis, 1966; 12: Mokslas, 1981; 14: Mokslas, 1986.

KARYBOS ŽODYNAS

Išleistas lietuviškas karybos žodynas (Smetona 1995). Čia noriu pateikti truputį žodyno priešistorės ir paliesti kelias problemas, su kuriomis susidūriau jį sudarinėdamas.

Lietuviškos karybos terminijos iki šiol į vieną vietą niekas nebuvo sudėjęs, nors mėginimų ir būta. Pirmasis bandymas – berods P.Rusecko parengtas ir 1919 m. išleistas „Lietuviškai-rusiškas ir rusiškai-lietuviškas karybos terminų žodynelis“. Jis nedidukas, daug abejotinų arba šiuolaikinės kalbotyros požiūriu net visiškai neteiktinų dalykų. Vėliau, aišku, buvo rašomi statutai, įvairūs vadovai, žinynai, instrukcijos. Tačiau dabar jais nebegalima pasinaudoti, nes pasikeitusi ir ginkluotė, ir kariavimo būdai. Pagaliau juose atsispindėjo būtent to meto kalba – bendrinės kalbos kūrimosi meto kalba. Štai keletas pavyzdžių iš to meto artileristams parengto žodynelio: *vertikalusis įkirtimas – nasečka, rintė – vint, bryliai – zakrainy, šeštarnė – šesternia, Perkūno sidabras – gremučaja rtutj*. Žinoma, čia buvo ir puikiai sukurtų, ypač bendrųjų techninių terminų, tačiau visa tai apie rusišką 1902 metų patranką, kuri visiškai nebeaktuali.

Prieš karą karybos terminija bene daugiausia domėjosi J.M.Laurinaitis, Krašto apsaugos ministerijos Terminologijos komisijos pirmininkas. Ketvirtajame dešimtmetyje Generalinio štabo kursuose dėstė ir išsamiau karybos terminiją studijavo A.Salys bei Pr.Skardžius. Viename iš savo straipsnių (Laurinaitis 1938) M.J.Laurinaitis teigia, kad rašomas didelis karinės kalbos žodynas, prie kurio, man atrodo, Pr.Skardžius su A.Saliu irgi turėjo prisidėti. Deja, žodyną baigti sutrukdė karas, rankraščiai dingo. Šio darbo nuotrupų galima rasti bendruosiuose žodynuose. Antai prieš pat karą pasirodė nedidukas (apie 15000 žodžių) S.Rozeno Rusų-lietuvių kalbų žodynelis (Rozen 1941). Pratarmėje už patarimus dėkojama Pr. Skardžiui. O ten parašyta, kad *nariad – tarnybos būrys, o ne tarnyba*, kaip teigia visi šiuolaikiniai žodynai, juoba kad šis žodis „grupės žmonių“ reikšmės neturi (LKŽ XV), o būtent tokia yra svarbiausia *nariad* reikšmė. Po karo karybos terminija, kaip žinia, buvo tik rusiška. Suradau 1986 metų kažkodėl agropramoninio komplekso leistą mažytį pasikalbėjimų žodynelį, skirtą jaunam kariui (Kratkij... 1986). Kaip šios srities įdomybę, galima paminėti Rusijos kariuomenės karo metu išleistą nedidelę pasikalbėjimų knygelę, matyt, skirtą tardyti žmonėms, mokantiems tik lietuviškai (Šebalin 1944). Joje – karinių duomenų rinkimo tematika, reikalinga priešakiniam daliniam, naikinimo batalionams. Knygelė net transkribuota, tačiau žodynui, aišku, nepravartė.

Taigi šiuolaikinės lietuviškos karybos terminijos iki pastarųjų metų lyg ir

nebuvo, tiksliau – prieškarinė gerokai paseno, į vieną vietą jos niekas nesurinko, apie 1990 metus tos terminijos liko tik nuotrupos. Prabėgo penkeri metai. Dabar jau parengti statutai (kai kurie laikini). Kauno puskarininkių mokykla, SKAT'as, Karo akademija jau gal per šimtą knygelių išleido – tai įvairių ginklų aprašai, taktikos, apsaugos nuo naikinimo priemonių, karių rengimo ir pan. vadovėliai, žinynai, instrukcijos. Beveik visus redagavo lituanistai (geriausiai, mano galva, kalbą tvarko Karo akademija, silpniausiai – Kauno puskarininkių mokykla). Deja, bendras išpūdis nekoks – net jei kur ir labai nuodugniai bendruosius kalbos dalykus lituanistai sutvarkė, terminijos vartojimo problemų likę daug. Pirmiausia dėl to, kad minėtos žinybos dažnai dirba kiekviena sau, nederina leidybos, ne kiekvienas redaktorius pasidomi, ką jo kolega veikia. Gausu nevienodumų, pvz., tas pats šarvuotis pirmoje aprašo dalyje pavadintas vienaip, antroje – kitaip. Taigi daugelį terminų teko apibūdinti pačiam, vienodinti jau atsiradusią terminijos įvairovę. Pastaruoju metu Krašto apsaugos ministerijoje kuriama Terminologijos komisija, tad terminijos kūrimo ir norminimo darbas turėtų gerokai pasistūmėti.

Beje, žodyno rankraštį skaitė nemažai karininkų, kurių atsiliepimai labai prieštaringi. Nemaloniausia buvo susidurti su kai kurių karininkų konservatyvumu, užsispyrimu, nenoru keisti labai aiškų vieną ar kitą vertalą, atsisakyti netikusios darybos, svetimybų. Tiesa, Karo akademija leidžia ne vien specifinę karinę literatūrą. 1994 metais ji išleido „Informatiką“, „Kalbos kultūrą“. Kalbos kultūros vadovėlis kariūnams – labai svarbus darbas, padedantis ugdyti kariuomenės kalbą. Gaila, kad nepasirūpinta recenzentu.

Karybos žodyną recenzavo Jonas Klimavičius. Tai aiškinamasis (recenzentas siūlo vadinti enciklopediniu) beveik trijų tūkstančių karybos terminų žodynas su priedu – lietuvių-rusų-anglų kalbų karybos terminų žodynėliu ir rusiškų bei angliškų terminų indeksuotais abėcėliniais sąrašais.

Paminėtinos sunkiausios problemos, kurias reikėjo spręsti rašant Karybos žodyną. Iš jų turėtų bent kiek paaiškėti, kaip buvo renkama, sudarinėjama ir aiškinama karybos terminija.

Kebliausia buvo atranka. Visiškai neaišku, ką laikyti tikru karybos terminu, o kas yra bendras artimų sričių dalykas. Juk karyba susijusi su daugeliu gamtos mokslų. Iš mokslo istorijos žinoma, kad daugelis mokslo sričių pirmiausia plėtojamos kariuomenės užsakymu, o taikiems tikslams dažniausiai pritaikoma gerokai vėliau. Taip pat maniau, kad esant tokiai terminijos ir apskritai kariuomenės padėčiai, reikia ne visa apimančio žodyno, o terminijos branduolio, pagrindų, kuriais remiantis vėliau bus galima parašyti išsamų enciklopedinį veikalą – tai jau ne vieno žmogaus darbas. Todėl buvo nutarta įtraukti bendrosios karybos ir sausumos kariuomenės taktikos bei glaudžiausiai su jais susijusius fizikos, chemijos, technikos dalykus. Aišku, pasidomėta tokio tipo žodynais rusų, anglų, lenkų ir vokiečių kalbomis, mat tomis kalbomis buvo kuriama šios srities leksika. Tai irgi padėjo atrinkti terminus, pasirinkti žodyno modelį, suvokti, ką tie terminai

turėtų reikšti. Visiškai atsiribota nuo karybos istorijos ir politikavimo. Aviacijos ir laivybos irgi paminėti tik patys svarbiausi dalykai, susiję su bendrąja karyba ir sausumos kariuomenės taktika, juoba kad rengiami atskiri laivybos ir aviacijos žodynai.

Tai tiek bendrų pastabų. Dabar apie konkretesnius terminų atrankos ir kūrimo dalykus. Nors ir teigiama, kad karybos terminijos tradicijų nebeturime, tačiau aišku, jog vienas kitas senasis terminas atklydęs dar iš šaunamojo ginklo aušros laikų. Deja, jų reikšmės, vartoseną tiek įvairuoja ir taip pakitusios, kad tik dar labiau viską painiojo. Turiu galvoje *gaiduką*, *apkabą*, *įgulą* ir pan. Nors šiais klausimais esu rašęs į „Gimtąją kalbą“, tačiau trumpai pakartosiu. Pirmiausia *gaidukas*. J. Klimavičiaus ir kai kurių žodynų aiškinimu, tai dirginamasis šautuvo prietaisėlis, detalė. Tebūnie. Tačiau ir tada nepakankamai aišku. Vis dėlto, nors taip ir daroma, negalima versti *kurok* – *gaidukas*, nes rusai dirginamajam prietaisėliui turi *spuskovoj kriučok*. DLKŽ ir LKŽ randamas pasakymas *atlenkti*, *atlaužti gaiduką* nebetenka prasmės arba lieka tik istorizmas. Ir pagaliau paklausus senesnių žmonių, kaipgi vadinamos šios dalys, atsakoma labai įvairiai – gaiduku pavadinamas ir ne dirgiklis. Taigi norint ką nors griežtai tvirtinti, reikėtų atskirų tyrinėjimų. *Apkaba*. Irgi atrodo, kad tai senas ir aiškus terminas. Deja, šiuolaikiniai ginklai šoviniams sudėti turi du skirtingus prietaisus, dar atliekančius ir kitokias papildomas funkcijas. O kai kuriuose ginkluose yra abudu. Taigi vieno pavadinimo nebeužtenka. Todėl žodyne teikiama *magazin – dėtuve*, *obojma* – *apkaba*, tačiau visuotinai, atrodo, plinta *magazin – apkaba*. Gal čia jokios bėdos ir nėra. Kaip ir su tuo *gaiduku*. Gal verta atsižvelgti į tai, kad kurios nors mokslo srities terminiją gerai išmano tik specialistai, o šnekamojoje kalboje dažnai juk atsitinka taip, kad keli skirtingi reiškiniai vadinami vienu terminu arba vienas reiškinys turi kelis pavadinimus. Pagaliau gal tiksliai tai atskirti reikia tik tos srities žinovui.

Visi mano pažįstami karininkai ugnį tik *atidengdavo*, šiame žodyne ji tik *leidžiama*. Ypač tas ugnies *leidimas* smagus, kai kalbama apie raketą.

Pastebėjau, kad įvairiuose žodynuose kiek varijuoja žodžių *papliūpa*, *salvė*, *serija* vartoseną. Manau taip: *papliūpa* – kai šaunama iš vieno ginklo arba vieno vamzdžio keli šūviai be pertrūkio (3–30), *salvė* – kai vienu metu šaunama iš kelių ginklų (paprastai viena kryptimi arba į vieną taikinį), o *serija* visai niekam nereikalinga. Čia tik viena neaišku – o kaip tada vadinti, kai vienu arba beveik vienu metu šaunama iš vieno ginklo daug vamzdžių. Manychiau, kad tai irgi *salvė*.

Vargau, atrodytų, su paprasčiausiu *šautuvu*. Tačiau juk yra poros *ružjo* – *vintovka* (rus.), *gun* – *rifle* (angl.). O dar juk šnekamojoje kalboje tebegyvas rusiškas *automatas*. Kariuomenėje *automatas* jau, atrodo, nebevartojamas, o pasigilinus pasidaro aišku ir kodėl – tas *automatas* visiškai nereikalingas, užtenka žinoti, kad rusai *automatu* vadina *automatinį šautuvą*. Deja, su *gun* – *rifle* pora ne taip paprasta. Bandžiau ir skirtingus pavadinimus surasti, ir kitaip sukausi, vis tiek visiems recenzentams užkliuvau. Todėl variantas buvo toks: *šautuvasturi*

dvi reikšmės: pirma – *gun*, antra – *rifle*, žodyne dar vadinama *graižtviniu šautuvu*.

Priesagos *-inis* vediniai ir kilmininkai. Žodyne stengiamasi teikti pirmenybę kilmininkui, tačiau kai kur labai aiškos jo dviprasmybės, todėl nemaža ir priesagos *-inis* vedinių: *artilėrinis* – *artilėrijos*, *aviacinis* – *aviacijos*, *inžinerinis* – *inžinerijos* ir kt. Karininkai niekaip negalėjo suprasti, kodėl nėra vienodumo: *artilėrijos šoviny* – *artilėrinis parengimas*, *aviacijos ginkluotė* – *aviacinė parama*. Jie dažnai reikalavo šiuos pasakymus suvienodinti. Beje, mačiau naujų kariuomenės leidinukų, kuriuose vartojamas tik *inžinerijos* ir visiškai atsisakoma *-inis* vedinio. Matyt, kurio nors kalbininko patarta teikti pirmenybę kilmininkui, bet neišaiškinta arba nesuprasta iki galo. Deja, mano tik ką minėti pavyzdžiai negali būti vienaip ar kitaip vienodinami dėl susidarančių dviprasmybių.

Pastebėjau, kad karininkų linkstama besąlygiškai perimti rusiškos terminijos tradiciją. Tipiškas pavyzdys – šarvuočių pavadinimai: *boevaja mašina desanto*, *boevaja razvedyvatel'no dozornaja mašina*, *bronetransportior*, *bronevik* ir t.t. Net sunku įsivaizduoti, kokie daugiašakniai ir daugiažodžiai griozdai išeidavo pabandžius išversti *boevaja razvedyvatel'no dozornaja mašina*. Kiek išmaniau, tokius dalykus stengiausi taisyti. Šiuo konkrečiu atveju pasiūliau juos visus vadinti *šarvuočiais*, o rūšis žymėti vienu pažyminiu – *pėstininkų*, *desanto*, *žvalgybos šarvuotis*. Karininkai, atrodo, nė vienas neprieštaravo, nors dabar leidžiamose knygelėse dar tebėra ta pati painiava. Nenorėdamas laužyti šiokios tokios *šarvuotojo transporterio* vartojimo tradicijos, šį terminą palikau, nors šalia siūlau jį vadinti tiesiog *šarvuočiu*.

Panašios ir *patron* – *vystrel* problemos. Čia turima galvoje ne šūvis, o tai, kas yra iššaunama, pvz.: *artilėrijiskij vystrel razdelno gil'zovogo zariažanija*, arba *artilėrijiskij vystrel kartuznogo, unitarnogo zariažanija*. Pirmiausia kuo gi skiriasi *artilėrijiskij vystrel* ir *patron*. Susiradęs net pačiupinėjau. Pasirodo, pagrindinis skirtumas – tik dydis. Tai kam skirtingi pavadinimai? Todėl pasiūliau vieną vadinti *šoviniu*, kitą – *artilėrijos šoviniu*. Dabar jų rūšys – t.y. mano minėti *kartuznogo*, *gil'zovogo* ir *unitarnogo zariažanija*. Siūliau vadinti *pabiraisiais artilėrijos šoviniais*. J.Klimavičius pasiūlė *daugianarius artilėrijos šovinius*. Žodyne palikau jo siūlymą, nors ir nemanau, kad manasis blogesnis. Kai kas gali paklausti, ką mano karybos specialistai: jiems gražiausia – *unitarinis artilėrijos šoviny*.

Didelis darbo kliuvinys – statutų laikinumas, įvairių struktūrų nuolatinis kitimas. Būtų visai logiška parašyti kokios nors Lietuvos kariuomenėje egzistuojančios struktūros ar reiškinių pavadinimą, jį paaiškinti ir sulyginti su kitų valstybių kariuomenėse esančių atitinkamų struktūrų ar reiškinių pavadinimais. Tačiau kol rašiau žodyną, pavyzdžiui, valstybės sienos apsaugos struktūrų pavadinimai keitėsi bene tris kartus ir liko ne kariuomenės žinioje. Todėl dažnai tekdavo reiškinių apibūdinti taip, kaip man atrodo logiškiausia, o po to pritaikyti konkrečioms ginkluotosioms pajėgoms. Šiuo atveju pavadinau *Valstybės sienos apsaugos daliniai* ir paaiškinau, kaip kokioje valstybėje jie vadinami ir kam pavaldūs.

100 Buvo ir tokių dalykų, kurių taip ir nepavyko išsiaiškinti iki galo, pvz., kuo skiriasi *šiluminis* ir *infraraudonasis*. Deja, ir rusiškuose, ir angliškuose šaltiniuose šie žodžiai dažnai painiojami. Lietuviškas fizikos terminų žodynas jais seka, aš taip pat.

Daugiausia dėl laiko stokos, o ir dėl paties reiškinių neaiškumo, liko iki galo neaptartas terminų rikiavimo į lizdus laipsnis. Dėl šito ir recenzentai priekaištavo. Mat jeigu būčiau visiškai nuoseklus, susidarytų labai dideli (iki dešimties puslapių) lizdai. Tai, žinoma, menkas argumentas nesudarinti tokių lizdų, bet, kaip minėjau, svarbiausia dėl laiko stokos nesutvarkiau šio dalyko iki galo.

101 *Kauti – naikinti, kovimas – naikinimas.* Rusiškai *poraženije, porazit!* Rankraščiuose *kauti* reikšmę buvau kiek praplėtęs ir sudaręs darnią terminų su *kauti* sistemą. Deja, tas *kauti* visiems recenzentams užkliuvo. Ištaisiau į *naikinti*, o *koviau* tik karius. Tačiau tas *kauti* toks patogus, kad tiesiog gaila buvo siaurinti. Ar kartais *naikinti* šiuo atveju nėra semantizmas, juoba kad *poraženije* galima versti bene dešimčia lietuviškų žodžių? Angliškoje terminijoje taip pat yra *defeat, kill, destruction, combat*. O didžiajame žodyne *kauti* turi tris reikšmes, *nukauti* – dvi, ir nebūtinai su gyvu daiktu susijusias. Štai keletas terminų: *naikinimas, naikinimas ugnim, naikinimo erdvė, naikinimo laipsnis, naikinimo patikimumas, naikinimo priemonės, naikinimo spindulys, naikinimo tikimybė, naikinimo zona, taikinio naikinimo dėsnis*. Kažin, ar čia kur nebūtų tikęs *kovimas*.

Priešingas atvejis: rusų kalba to paties reiškinių įvairios atmainos vadinamos skirtingais žodžiais, o vokiška, angliška tradicija beveik nevariantiška. Pavyzdžiui, rusų – *vojskovojo, taktičeskij, polevoj*, vokiečių, anglų – *field, Feld*. Žodyne siūlau, žinoma, mažiau variantišką modelį, tačiau reali vartoseną kariuomenėje krypta rusiško modelio link. Antai iš pradžių nė kiek nedvejodamas parašiau *Lauko statutas*, deja, vėliau pasirodęs šis Statutas buvo pavadintas *Koviniu*. Teko ir jį įtraukti į žodyną.

Nelengva rasti ribą tarp lietuviško ir tarptautinio žodžio, nors tokiuose žodynuose apskritai tai labai svarbu. Čia beveik visur pasikloviau J.Klimavičiaus patarimais – kuo mažiau tarptautinių žodžių, tuo geriau. J.M.Laurinaitis irgi to reikalavo (Laurinaitis 1938a). Neliko žodyne *remontuoti, ekipažo, elementų, etapų* ir panašių žodžių.

J.Klimavičius pasiūlė žodžius *išranga, keliūtė, smūginis* (buvau palikęs *fugasinis*), *glaudusis* ir *atokusis puolimas*. Pavyzdžiui, *glaudusis puolimas – nastuplenije iz neposredstvennogo soprikosnovenija s protivnikom*, angliškai irgi esama panašaus griozdo. Kai kuriais dalykais karininkai, nematę paskutinės redakcijos, manau, bus labai nepatenkinti, būtent *išranga, keliūte, lėktuvininku*.

Taigi darbas buvo nelengvas ir labai atsakingas. Karybos terminija skiriasi nuo kitų sričių terminijos. Pirmą – šis mokslas buvo, yra ir, matyt, bus pakankamai dogmatiškas – t.y. variantams atsirasti labai menka dirva. Antra – ši terminija gana lengvai diegiama, reikia tik sutarti su kariuomenės vadovybe. Kokius terminus šiandien vartoja kariūnas, tokius po penkerių dešimties metų vartos artojas.

Kariūnas vartos 90% šiandien rašomų statutų, įvairių karinių žinynų, žodynų terminų. Todėl šiandien tikriausiai retam pavyksta sulaukti savo normina-mojo darbo rezultatų gyvenime, o ne straipsniuose. Aš galiu ir pasigirti, ir pasi-gėdinti, kad šiandien jau išgirstu kariūną, savanorių kalboje mano prieš trejus ketverius metus paleistą vykusį terminą ir kokį neapgalvotą žodį.

Tokios rūšies žodynus dera plėsti, atnaujinti ir kartoti kas penkeri aštuoneri metai. Ypač tai aktualu šiais laikais, kai taip greitai kinta gyvenimas. Štai žodyno rašymo metu Lietuvos kariuomenėje nei *dragūnų*, nei *jėgerių* dar nebuvo, todėl jų ir nėra žodyne, o jau reikėtų įtraukti. Atrodo, kad pakankamai ryžtingai pasišovėme žygiuoti į NATO, vadinasi, kis ginkluotė, karybos teorija ir praktika, o tai – nauji reiškiniai, sąvokos, terminai. Visa tai reikia nieko nelaukiant tvarkyti, norminti, diegti.

Antanas Smetona

LITERATŪRA

- K r a t k i j ... 1986: *Краткий русско-литовский разговорник будущего война*. – Trumpi būsimąjo kario rusiški-lietuviški pasikalbėjimai, Вильнюс: Гос. группом. ком. Лит. ССР.
- L a u r i n a i t i s J. M. 1938: Karinės kalbos brendimas. – *Kardas* 10.
- L a u r i n a i t i s J. M. 1938: Svetimybės ir karinė kalba. – *Gimtoji kalba*.
- R o z e n S. 1941: Рзен С. Я. *Русско-литовский словарь*, Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- S m e t o n a A. 1995: *Karybos žodynas*, Vilnius: Lietuvos karo akademija.
- Š e b a l i n D. (red.) 1944: Шебалин Д. В. (ред.) *Краткий русско-литовский разговорник*, Москва: Воениздат НКО.

CLAVIS GERMANICO-LITHVANA. RANKRAŠTINIS XVII AMŽIAUS VOKIEČIŲ-LIETUVIŲ KALBŲ ŽODYNAS, 1 DALIS A-E. VILNIUS: MOKS- LO IR ENCIKLOPEDIJŲ LEIDYKLA, XIII + 629 P., 1995 (BIBLIOTHECA BALTICA).

Vilniaus pedagoginio universiteto profesorius V. Drotvinas šiuo metu yra žymiausias Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. rankraštinų žodynų tyrinėtojas, pasiryžęs šiuos sunkiau prieinamus to meto kalbinius darbus paskelbti. Pirmasis prof. V. Drotvino sumanymo vaisius buvo 1987 m. “Mokslo” leidyklos puošniai išleistas “Lexicon Lithuanicum”, kuris ilgą laiką, remiantis J. Geruliu, buvo laikomas D. Kleino neišlikusio rankraštinio žodyno nuorašu. Rengdamas šį žodyną spaudai ir jį krupščiai ištyrinėjęs, prof. V. Drotvinas įtikinamai įrodė, kad taip nėra, nes “tik kritinė ankstesnių faktų interpretacija, tiek kurių ne kurių lingvistinių duomenų sugretinimas neleidžia “Lexicon Lithuanicum” identifikuoti su D. Kleino žodynu, t.y. laikyti jį D. Kleino žodyno nuorašu” (Lexicon Lithuanicum, p. 15).